

Jogos számonkérés vagy „a bosszúvágy szertelen kielégítése”?

A 101/10. számú munkaszolgálatos század ügyei a népbíróságon

1945. március 28-án este Ligeti Ferenc volt tartalékos zászlós, civilben gépészmérnök nem érkezett haza a munkából. Felesége, Totth Éva nem gondolt semmi rosszra. Férje, „Franci” rendes ember volt, tehát egy „görbe este” az ő esetében kizárható volt. Meg az idő sem volt éppen alkalmas ilyen léhaságra: Franci pár hónapja temette apját, a neves magyar-zsidó szobrászt, Ligeti Miklóst – többek között a városligeti Anonymus-szobor alkotóját –, illetve anyósát; kedvenc nagynénje eltűnt, és sok rokonról, barátáról nem volt semmi híre. Két fiát, feleségét szerette, szívesen járt haza. Mikor azonban másnap sem tért haza, felesége bement Ligeti munkahelyére, ahol tájékoztatták: férjét nyomozók vitték el. Ligeti hagyatékában megmaradt egyik első levele – megannyi levélből – feleségének, melyben váltásruha és élelem mellett fertőtlenítőt és sebhintőport is kért. Utóbbiaktól nem függetlenül egy futó szóban jelezte: a vallatás során a nyomozók „megnyúztak”.¹

Ligeti Ferenc egy úgynevezett munkaszolgálatos század parancsnoka volt a második világháború során a keleti fronton. A munkaszolgálat (1939. évi II. törvénycikk) egy különleges katonai intézményrendszer volt, mely ugyan eredetileg nem volt diszkriminatív vagy antiszemita intézkedés, ám 1941 tavaszán létrehozták a munkaszolgálat zsidókra vonatkozó változatát, a „kisegítő szolgálatot”. Az 1941. évi 2. 870. M. E. számú rendelet szerint a hadköteles zsidók „a honvédség kötelékében kisegítő szolgálat teljesítésével tesznek eleget” kötelességüknek, immár rendfokozat nélkül. A rendelkezést később az országgyűlés törvényben szentesítette (ez volt az 1942. évi XIV. törvénycikk, ennek is az 5. §-a). A munkaszolgálatot teljesítő férfiakat ún. „keretlegények” – valójában a katonai keret tagjai, kerethonvédek – kísérték, körülbelül egy raj. Őket vezették a századparancsnokok és helyetteseik. A „keretlegényeket” – és egyes századparancsnokokat – súlyos vádak érték a háború után, többeket népbíróság elé is állítottak. E tanulmányban végigvesszük a Ligeti által vezetett 101/10. sz. század tagjainak népbírósági eljárásait. Az ügyiratok mellett tanulmányunk fontos forrásai

VESZPRÉMY LÁSZLÓ BERNÁT (1993) történész, a Corvinák főszerkesztője, a *Mandiner* publicistája. Legutóbbi kötete: *Kápók a múlt fogságában. Náci koncentrációs táborok magyar zsidó funkcionáriusai a népbíróság előtt* (2023).

továbbá Ligeti hagyatékában megtalálható börtönlevelei, melyeket nejével és anyjával folytatott, s melyeket zsírpapírba csomagolva csempészték ki és be, ételes fazekak aljára rejtve.

A szóban forgó század öt tagját állították népbíróság elé. Először Ligeti Ferenc századparancsnokot ítélték el 1945. szeptember 11-én. A tényállás szerint 1942 augusztusától 1943 februárjáig volt a 101/10. sz. munkaszolgálatos század parancsnoka. A tényállás szerint a muszosokat kegyetlenül csuklóztatta, kihajtotta az aknamezőre, és a keretnek drótból font korbácsokat adott, melyekkel verette őket. Sándor Balázs szakaszvezetőt 1945. október 15-én ítélték el, a tényállás szerint Práger Istvánt és Lendler Imrét megverte,

egy Rózsa nevű muszost pedig többször kikötött. A vádirat része volt az is, hogy megölt egy Deutsch nevű muszt, de ezt az ítélet nem látta bizonyítottnak. Bóta Imre őrzetetőt 1946. július 4-én ítélték halálra, mert a tényállás szerint Mérő Dénest kikötötte, Mandel Józsefet és Zsolt Béla író-t súlyosan megverte, Deutsch Józsefet Botkával együtt megölte, s végül Schön Istvánt agyonverte. Botka Márton honvédet 1946. november 8-án ítélték halálra, a tényállás szerint Mayerhof Gyulát megverte, Mérő Dénest kikötötte, Marschik Józsefet agyonverte, Deutsch Józsefet Bótával agyonverte, és Schön Istvánt is agyonverte. S végül Farszky László őrmestert 1949. január 25-én ítélték el, a tényállás szerint Marschik Miklóst agyonverte. Rajtuk kívül még négy perről (Miticzky András, Toronyi Károly, Borza József és Mike Sándor) teszünk említést, amennyiben a fenti ügyeket érintik.

Pusztán az ítéletekben szereplő tényállások már fejtörést jelentenek a történész számára. Mint láthatjuk a felsorolásból, több embert is elítéltek a következő bűncselekményekben: Mérő Dénes kikötése, Deutsch József agyonverése, Marschik József/Miklós agyonverése és Schön István agyonverése. A vádiratokban – melyeket a nyomozati szakaszban tett vallomásokra építettek – még több helyen szerepeltek ezek a bűncselekmények, például Sándor Balázsnál is, ám azokat az ítélet nem látta igazoltnak. Hogy lehetséges, hogy egyszerre ennyi embert ítélték el ugyanazon tettekért? S hogy lehetséges, hogy további vallomások hangzottak el a nyomozati szakaszban, melyek még több embert neveztek meg tettesként? A történet felgöngyölítése – mint általában a munkaszolgálatos századok történeteinek megismerése – nem egyszerű feladat, a fenti ügyeken kívül közvetve kapcsolódó perek sorát kell feltárni, összehasonlítani

az emlékiratokkal, a sajtócikkekkel és a primer dokumentumokkal, hogy kísérletet tehesünk a tisztánlátásra.

A fennmaradt személyes hagyaték, de az időrendiség okán is először Ligeti perét tárgyaljuk. A levelek kivételes betekintést engednek a népbíróági eljárások kevésbé ismert oldalába: a vádlott és a védő kapcsolatába, a rokonokkal való kommunikáció nehézségeibe. Ligeti arra instruíálta családját, hogy a mentőtanúk felkutatásában „minden ismerőt és rokont vegyetek igénybe”. Közülük néhányan – például Vigh P. Gáspár keret vagy Zsolt Béla – kiemelkedően fontosak, „imádkozz, hogy ezt a kettőt megtaláljuk”. „A tortúra még hosszú, de a végén hiszem, hogy rendbe fog jönni.” Megrendítő sorokban nevének levelei sem szükkölködnek: „Mi mindannyian annyit imádkozunk, hogy meg kell hogy hallgasson minket [az Isten]” – írta egy helyütt. „[M]ost az az érzésem, hogy beszélgetek veled. Itt ülök az íróasztalnál, a srácok már alszanak, cigarettázom, és azt képzelem, hogy itt ülsz mellettem a zöld karosszékben” – írta máshol.²

A hagyatékban megmaradt egy feljegyzés három kézírással (Totth Éváé, Ligeti Miklósné Kern Hedvigé és valószínűleg a védő, Káldi Istváné). A kusza, összefüggéstelen szövegben ilyen mondatok szerepelnek: „Éva krajcár nélkül 2 gyerektől semmit se tud keresni.” „Andrássy úti aláírás – ha szüleit, feleségét, gyerekeit ölte volna meg, azt is aláírta volna.” „Hetekig véres gennyes foltok.” „Végrendelet.”³ A család egyébként nem volt egészen elégedett Káldival, és ebben a védő – vélt vagy valós – zsidó származása is szerepet játszott. Neje egy helyütt így írt: „Káldinál voltam [...]. Kezdek belőle kiábrándulni, mert szörnyű slamos lett. Pláne, hogy most a nagyokat is ő csinálja. Ezen a héten az Imrédyt tárgyalta, abban volt benne fülig. Ő fogja védeni Reményi-Schnellert is,⁴ és még egy csomó mást. Azt mondja a Te ügyedre február előtt nem fog sor kerülni, és hogy mivel felmentésről úgy sem lehet szó, jobb is nem sürgetni, mert hát jobb vizsgálatinak lenni, mint jogerősen elítélnék. [...] Mami [Kern Hedvig] és húgod nagyon szidják. Bár Maminak szegénynek igen vérmes reményei voltak, ő azt hitte, hogy haza fognak engedni. Ő nem beszélt egy munkaszolgálatossal sem, és nem érezte azt a tehetetlen bosszúvágyat, ami ezekből az emberekből csak úgy sugárzott ki. Jaj Kikukám [Ligeti Ferenc], azért az egészben az volt a legrémesebb, hogy az ember ott állt velük szemben, és képtelen volt megérteni őket, hogy miért vannak úgy felháborodva. Képtelenség volt megértetni velük, hogy amit üldöztetésnek vettek – speciel a Te esetekben, mert nem mindegy, tényleg voltak szörnyű dolgok máshol –, azon keresztül megy akármelyik újonc a katonaságnál. [...] Úgy álltunk egymással szemben, mintha más nyelvet használnánk. Mintha nem egymáshoz, hanem egymás mellett beszélnének el. Hiába, akárki akármit is mond, ez egy más világ, más emberekkel, mint aki vagyunk.”⁵

Ligeti így felel: „A Káldi-ügyről már én is sokat gondolkoztam. A tárgyaláson nem hiszem, hogy bárki többet tudott volna elérni, de hát ő is a másik oldalhoz tartozik, és zsidó szemszögből nézi az egész ügyet. Így ő is azt hiszem bűnösnek tart, és ő is a bűnömül rója fel származásomat.” Majd máshol: „Én még kevésbé tudok Káldival beszélni, mert csak minden sátoros ünnepkor látom,

és akkor is csak 1 percre.” Az ügyet „nem találja érdekesnek és nem is akar foglalkozni vele”. „Hibája, hogy ő is az általad olyan találóan jellemzett másik világhoz tartozik, és inkább hisz hamisan esküdöző hitsorsosainak, mint nekem.”⁶

Mint már utaltunk rá, a népbíróági iratok számos ellentmondást tartalmaznak. A memoár-irodalom átböngészése nem segít a helyzeten. Fái István,⁷ aki hat hét után dezertált a századtól, 1944-ben Moszkvában adta ki emlékiratát, itt írnak először Ligeti századáról. Ennek utószavát Gergely Sándor moszkovita író írta, már előre közölve a honvédség felett hozandó kollektív ítéletet: „Az asszony, gyerek és lélekgyilkosok hada fölött hamarosan méltó törvényt tesznek. Emlékük a magyar történelem szégyenfoltja lesz.” Utószava szerint a honvédeket „a szegedi gondolat” vezérelte a „munkás, paraszt” és „zsidóölésben”.⁸ Fái több helyen is említi például Ligeti századparancsnokot könyvében, de nem ír egyetlen olyan tetteről sem, amely kapcsán vádat emeltek ellene.⁹ Sőt, Ligeti a perében bizonyítékként akarta behozni Fái könyvét, bár fenntartotta, hogy abban Fái összekever néhány részletet a 101/10. és a 101/11. századok történetéből. A könyv felolvasását a népbíróóság félbeszakította, ennek kapcsán Ligeti védője semmisségi panasszal is élt, melyet elvetettek (a jegyzőkönyvben csak a panasz szerepel, a félbeszakított felolvasás nem – utóbbi jelenetet Ligeti mesélte el beadványában).¹⁰

Fái utal rá, hogy egy „Benedek” nevű keret drótkötéssel vert meg orosz civileket, hogy magyar „huszárok” orosz civileket hajtanak aknára, illetve hogy „Balázs” halálra fekvőtámaszoztat (?) egy muszost.¹¹ Ezek hasonlítanak ugyan

a Ligetivel szembeni vádakra, de Fái nem köti össze őket a századparancsnok személyével. Fái nem mindig tűnik megbízható szerzőnek: arról is írt, hogy Miticzky András tart. főhadnagy, a 101/11. sz. parancsnokának utasítására 1943. július 18-án Egreskátán (ma: Nagykáta, Pest vármegye) a teljes századot két héten át naponta kikötötték. Miticzkyt egyébként népbíróság elé állították, jogerősen 3 év 6 hónap börtönt kapott, de sem a vádiratban, sem az ítéletben nem szerepelt szóban forgó eset.¹² Megjegyzendő, hogy a perben Simonyi Zoltán muszos azt vallotta, hogy a vádlott alatt szolgált 1943 júliusától Szentkirályszabadján (Veszprém vármegye).¹³ Ez fedti Miticzky vallomását, miszerint 1942 októberétől 1944-ig Szentkirályszabadján – és nem Egreskátán – szolgált.¹⁴ Természetesen megtörténhet, hogy Fái egy közszájon forgó legendát gyúrt át könyvében, ám állítása szerint egy a kezébe került primer katonai iratot idézett arra, hogy Miticzky a kérdéses napon Egreskátán tartózkodott, így itt minden bizonynyal forráshamisítással állunk szemben.¹⁵ A fentiekben kívül még két emlékirat említhető (Zsadányi Oszkár és Zsolt Béla emlékirata), ezekre később térünk ki.

Ligeti ügyében a nyomozati szakaszban Róna Imre muszos arra vallott, hogy vádlott verette meg Zsoltot Borza József szakaszvezetővel.¹⁶ Mátrai (Mandel) József színész, később az Állami Déryné Színház igazgatója arra vallott, hogy Borza más században szolgált, de Ligeti „áthívatta”, hogy a saját századjánál kegyetlenkedjen.¹⁷ Maga Ligeti a PRO-n bevallotta Weber kikötését és halálát, Schön halálra kínzását is, és hogy drótkábeleket adott a keretnek, hogy azzal verjék a muszosokat. Bevallotta, hogy a muszosokat aknára hajtotta.¹⁸ A vádirat – Káli Nagy Elemér népbünyész munkája, aki korábban a csíkszeredai királyi ügyészségen dolgozott – slendrián munka volt, kevesebb mint egy oldalban összefoglalta az eseményeket: szerinte Ligeti drótkorbáccsal verette a zsidókat, aknára hajtotta őket, továbbá felelős Weber és Schön haláláért.¹⁹

A főtárgyalást a perben 1945. szeptember 11-én tartották. Ligeti itt már minden vádat tagadott. Szerinte nem adott drótkábelt a keretnek, helyette emberséges viselkedésre utasította őket. Weber nem az ő századában szolgált, Schön pedig még élt, amikor leváltották a század éléről. Szerinte azért váltották le, mert túl emberséges volt, és ezért még hadbíróóság elé is állították (ennek eredményéről nem számolt be).²⁰ Törvénytörtő módon²¹ nem kérdeztek rá a PRO-n és a népbíróságon tett vallomásai közötti eltérés okára. Ha rákérdeztek volna, akkor kiderült volna az, amit a hagyatékból megtudhatunk: az Andrassy út 60-ban Révai-Bánki Elemér nyomozó (maga is a munkaszolgálat túlélője) megverte, majd mikor már a földön volt, az arcát és a fejét rúgta, s összesen négy napon át kínozták. Kínzásában részt vettek olyan személyek is, akik a vád tanújaként jelentkeztek a népbíróságon (Mátrai, Róna, Kondor és Hoffman). Nejeének leírta „a fogság kórtörténetét” is: az Andrassy úton kapott verés, betegség, depresszió és az éhezés hatására „teljesen leromlott”, „a végén [...] egyáltalán nem tudtam lábra állni. [...] Az itteni vizsgálat vérszegénységet, testi gyengeséget, és neuraszténiát állapított meg. A térdreflexem negatív volt” – írta az ekkor 35 éves, ereje teljében levő, rendszeresen sportoló férfi.²² Egyébként a kínzás tényét

a későbbi NOT-eljárásban Róna és Kondor sem tagadta, pusztán úgy állították be magukat, mint akiknek nem volt közük az esethez. Róna így vallott: „vád-
lottat előttem verték meg a nyomozók. Fel is voltam háborodva.”²³ Kondor pedig
arról beszélt, hogy látta a vádlottat Révai-Bánki nyomozótól „véres állal eljönni.
[...] vádlott nyakkendőjével törülte le a véres állát”.²⁴

A vád tanúi közül érdemes kiemelni Mátrait, aki azt vallotta, hogy a század-
nál Ligeti megérkezése után romlottak el a dolgok, és kábelrel verette a zsidókat;
továbbá, hogy igenis volt aknaszedés, a muszosok nem kaptak rá kiképzést, és
hogy ez a vádlott hibája. Fontos részlet, hogy Mátrai arra is vallott, hogy amikor
Bóta őrvezető fejbe verte őt Ligeti társaságában, Ligeti nem tett semmit.²⁵ Róna
tanú viszont itt már nem tudott róla, hogy vádlott utasítására kínozták-e meg
Zsolt Bélát (mint emlékezhetünk, a PRO-n erre még egyértelműen vallott). Vi-
szont kivágta magát a dilemmából: „Azt nem tudom, hogy Zsolt Béla volt baj-
társam csuklózttatását vádlott rendelte-e el. [...] Valószínű azonban, hogy ezt
a csuklózttatást a vádlott rendelte el.”²⁶ A sort Kondor folytatta, aki szerint „vád-
lott távollétében nem ütlegettek bennünket a keretlegények”. Ezek szerint tehát
a tisztességes kerethonvédek nem is bántották a zsidókat, őket csakis Ligeti
jelenléte vagy parancsai „vádították meg”. Szerinte Zsoltot a vádlott küldte akna-
szedésre, melyen egy muszos, sőt még egy kerettag is felrobbant!²⁷

A tárgyaláson Zsolt Béla is megjelent, akit már a védelem idézett meg, a jegyző-
könyv szerint mégis terhelő vallomást tett Ligetire. Zsolt itt – állítólag – azt
mondta, hogy miközben ő beteg volt, és egy Bajor nevű keret csuklózttatással
kínozták őt, vádlott szót sem szólt a védelmében.²⁸ Ligeti hagyatékában található
beadványa azonban más képet fest: „Az értelemzavaró hibák közül [a jegyző-
könyvben] csak Zsolt vallomására akarok kitérni. Ez a vallomás Kondor tanú
többszöri közbeszólása és az ügyész észrevételei következtében elveszítette
összefüggő voltát. Így eshetett meg, hogy a jegyzőkönyvbe Kondor közbe-
szólásai és az ügyész megjegyzései (hibás következtetései) kerültek az eredeti
vallomás helyett. Hibásan van felvéve vallomásának második bekezdése,
mely szerint B[a]jor szakaszvezető csuklózttatta, és mikor már nem bírta,
hozzám fordult segítségért. Ez a rész Kondor közbekiabálásának eredménye.
[...] Zsolt már ájult volt mikor a helyszínre érkeztem. A jegyzőkönyvben sze-
replő azon kitétel, hogy »vádlottnak már előbb módjában állott volna a mun-
kaszolgálatosok sorsán enyhíteni stb.« az ügyész szavainak a tanú vallo-
másával való összecszerelése következtében keletkezhetett.” Ligeti itt azt is
kifejtette, hogy a népügyész vádbeszédében már nem halálbüntetést, hanem
súlyos büntetést kért rá, ám ez is kimaradt a jegyzőkönyvből.²⁹ Ez persze nem
egyszerű „értelemzavaró hiba” volt, hanem a perrendtartási törvény szerint
semmisségi (érvénytelenségi) ok.³⁰ Szintúgy kiemelendő, hogy Kondor, a vád
tanúja nemcsak Ligeti kínzásában vett részt, de még a tárgyalást is bekiabá-
lással zavarta.

A zavart fokozandó, Toronyi Károly főhadnagy, a 101/10., 11. és 108/46. sz. szá-
zadok zászlóaljparancsnokának perében a vádirat része volt, hogy megverette

Zsoltot.³¹ Lantos Dezső koronatanú arra vallott a perben, hogy Toronyi Farszky-nak adott utasítást, hogy veresse meg az író; az utasítást Bóta teljesítette.³² Az ítéletben foglalt tényállás viszont megint csak annyit állapított meg, hogy Toronyi megverette Zsoltot – Farszky és Bóta neve már nem került bele.³³ Toronyi a PRO-n tett vallomásában még elismerte, hogy Bóta verte meg Zsoltot az utasítására, ám a tárgyaláson vallomását visszavonta, és a történet ezen részét nem is ismételte meg.³⁴ Érdekesség, hogy perében Zsolt nem vallott.

Farszky perében sem a vádirat, sem pedig az ítélet nem beszélt Zsolt megveréséről.³⁵ Bóta Imre perében a vádirat és az ítéleti tényállás része is volt, hogy megverte Zsoltot – az utasító kiléte nem derül ki.³⁶ Érdekesség viszont, hogy Borza perében sem a vádirat, sem pedig az ítélet nem beszél Zsolt megveretéséről.³⁷ Pedig Ligeti perében még arra vallottak a tanúk, hogy Ligeti „áthívatta” Borzát, hogy verje meg Zsoltot. Ligeti elsőfokú ítéletében a történet arra módosult, hogy Ligeti csak végignézte Zsolt megkínzását, és nem segített neki.³⁸ Igaz, Ligeti NOT-eljárásában már az derült ki egy tanútól, hogy valójában Fazekas munkavezető törzsparancsnok – Ligeti felettese – rendelte át Borzát, és Fazekas, aki erősen antiszemita volt, nem bízott Ligetiben, felülbíráltá döntéseit: „a valóságos parancsnok Fazekas volt, vádlott csak névleg volt parancsnok”.³⁹ A NOT-eljárásban Róna tanú már visszavonta az állítását, hogy Ligeti ártott volna Zsoltnak, pusztán a már bemutatott Kondor tanú erősködött továbbra is, hogy Ligeti rendelte ki Zsoltot aknazedésre – érdekes módon erről maga Zsolt nem tudott.⁴⁰

Zsadányi Oszkár kommunista újságíró – maga is a munkaszolgálat túlélője, később pedig az állambiztonság ügynöke „Pesti Péter” fedőnévvel – azt írta emlékiratában, hogy Zsoltot Toronyi századparancsnok verette meg egy Pálinkás nevű keretlegénnyel. Később – félreérthetően fogalmazva – egy Kardos nevű hadnagyot vagy egy Miltényi nevű pécsi tisztet vádolta a tettel.⁴¹ Természetesen lehetséges, hogy két eltérő esetről van szó, de maga Zsolt azt írta emlékiratában, hogy Bóta, az „emberevő” keretlegény verte meg őt puskatussal, és Fazekas századparancsnok (Ligeti utódja) köttette ki.⁴² Zsolt emlékiratában egyáltalán nem kerül elő, hogy Ligeti vagy Toronyi bántotta volna őt.

Vajon igazat írt-e beadványában Ligeti? Valóban tévesen jegyezték fel Zsolt szavait az elsőfokú tárgyalási jegyzőkönyvben? Zsoltot a NOT-eljárás keretében is meghallgatták, ekkor már betegágyához szálltak ki egy népbíró, a népbürokrat és a védő társaságában. Ekkor arra vallott, hogy Bajor valóban megtornáztatta őt betegen, melynek hatására szívrohamot kapott. *Ez után* jelent meg vádlott, aki utasítást adott, hogy autón szállítsák őt el, később egy külön kialakított, muszos orvosok által ellátott „zsidó betegszobába” helyezte őt, sőt még gyógyszer is szerzett neki. Szerinte Ligeti tisztázta előtte, hogy „félzsidó” származása miatt nem tiszteli őt a keret, és ezért a muszosoknak „morális rendőrséget” kéne alakítaniuk, hogy a keretnek ne legyen oka fegyelmezni. Zsolt szerint amíg Ligeti ott volt, senki sem halt meg, pusztán távozása után durvultak el a körülmények. Érdekesség, hogy szerinte Farszky László tisztességes ember volt, aki segített Ligetinek a keret visszafogásában. Szerinte Ligeti felajánlotta, hogy ha

Zsolt megírja, mi folyik a keleti fronton a muszosokkal, akkor segít Budapestre csempészni a cikk kéziratát, hogy az megjelenhessen a baloldali sajtóban. Mikor egy keret kirendelte betegen dolgozni Zsoltot, Ligeti felülbírálta a döntést, és visszarendelte őt. „Vádlott alatt nem volt aknaszedés”, következésképp ő maga sem szedett aknát Ligeti parancsára. Amíg Ligeti ott volt, nem került elő kábel- vagy drótkorbács. Érdekes további megjegyzése volt, hogy „Borza volt a legkegyetlenebb” keret, s hogy Ligeti elődje, Parragh egy „filoszemita fasiszta hadnagy” volt, aki fel akarta fegyverezni a zsidókat az oroszok ellen és „zsidó udvartartást” rendezett be, estélyeket tartott – Ligeti olyan értelemben szigorú, katonás volt, hogy ezeket az „estélyeket” valóban felszámolta.⁴³ Ligeti egy jegyzetében össze is kötötte ezt az ellene folyó eljárással: „szétosztottam munkára a munkaszolgálatos tanács tagjait, amivel végkép meggyűlöttem magamat, feljelentőim mind ezek közül kerültek ki.”⁴⁴ Érdekesség, hogy a Ligeti-hagyatékban megtalálható Zsolt Béla feleségének, Rácz Ágnesnek a levele, melyet Ligeti Miklósnak írt 1942. december 23-án. Ebben köszönetet mond fiának, Ferencnek férje számára adott segítségéért: „A legmegbízhatóbb értesülések alapján oly tények jutottak tudomásomra, amelyek [...] tökéletesen meggyőztek arról, hogy Méltóságod fia a leghumánusabban bánik századának embereivel, közöttük az én férjemmel is.”⁴⁵

Az ítélet még aznap megszületett (jelezve az ügy koncepciójás jellegét): a népbíróság a fentiek ellenére életfogytiglani fegyházra ítélte Ligetit. A vádirattól eltérően nem emberek törvénytelen megkínzásában (népbíraskodási törvény [Nbr.] 11. §. 5.) találta bűnösnek, hanem katonai jellegű alakulatnak nyújtott segítséget személy elleni erőszakban (Nbr. 13. §. 2.). A tényállásban rögzítették, hogy vádlott aknaszedésre rendelte ki a muszosokat, nem segítette Zsolton, s hogy csuklógyakorlatokkal kínozza a muszosokat. Nem találta viszont bizonyítottanak, hogy Weber és Schön halálához köze lett volna, vagy hogy bárki meghalt volna az aknaszedés során. Utóbbira a vád tanúi vallottak, és az ítélet a vallo-másokat hiteles bizonyítékként fogadta el, a tényálladáki elemek közötti önkényes válogatás tehát érthetetlen. Az ítélet nem is tagadta diszkriminatív (antiszemita) élet: „A népbíróság súlyosbító körülményként vette figyelembe, hogy vádlott cselekményeit folytatólagosan követte el, továbbá vádlott, hogy zsidó származása miatt a keretlegénységgel és feletteseivel szemben magát mentse, követte el kegyetlenkedéseit a munkaszolgálatosokkal szemben, s e cselekményekkel, mely emberek megkínzását jelentette, a figyelmet származásáról elterelni igyekezett.” A védelem által meghallgatni kért Vigh P. Gáspár keretet a népbíróság nem hallgatta meg, mert szerintük a tényállást így is sikerült feltárni.⁴⁶ Az ítéletben a vád megnyugodott, míg a védelem fellebbezett.⁴⁷ A NOT-nak írt beadványában Ligeti így fogalmazott: „[...] óvakodni kell attól, nehogy esetleg eszközül adják oda tekintélyüket emberi gyengeségekből eredő, indokolatlan és alaptalan bosszúvágyak szertelen kielégítésére”.⁴⁸

A Népbíróságok Országos Tanácsa a védelem kérésének megfelelően alaposabb bizonyítást rendelt el. Ők már meghallgatták Vigh P. Gáspár keretet – akit még Róna és Mátrai tanúk is „demokratikus érzelmű”, „100%-ig szavahihető emberként” írtak le⁴⁹ –, aki tisztázta, hogy a keret más tagjai maguk szedték össze a drótokat, és összeesküdtek Ligeti ellen, mert nem bíztak meg benne zsidó származása okán. Utasításait direkt szabotálták. Szerinte 8–10 napos aknaszedési kiképzésen kellett részt venniük az árkászoknál azoknak, akik maguktól akartak aknát szedni – erre a muszosok önként jelentkeztek, mert itt nem volt túl sok munkájuk, de jobb volt az ellátás.⁵⁰ Ugyanitt Belgráder György muszos tisztázta, hogy „baleset nem történt az aknaszedésnél”. Ligeti sosem verte az embereket, ezt egy Bajor nevű keret csinálta egy fekete gumikötéllel, amit ő „négerkolbásznak” hívott. „Vádlott kezében sohasem volt korbács.”⁵¹ Másodfokon Róna tanú már némi önkritikát gyakorolt korábban tett vallomásaival szemben: „Abban az időben a tényeket még nem gondoltuk annyira át, túlfűtött volt a hangulat, annak idején borzalmas nyomás alatt állottunk. Utólag rájöttünk, hogy vádlott sok mindenről nem tehet. Meg aztán a rendőrségen is szigorúbban vették fel a vallomásokat.”⁵² Később fontos részlet lesz, hogy a NOT-eljáráshoz a népügyészség kérte egy új tanú, bizonyos Práger István kihallgatását. Ennek – nem teljesen világos okokból – Ligeti védője kérte elutasítását, utalva rá, hogy Práger „égből pottyant tanú” – úgy néz ki, a védő számára valahogy már eleve gyanús volt ez a személy.⁵³

A NOT az első ítéletet megsemmisítette, ám továbbra is bűnösnek találta Ligetit a Nbr. 15. §. 2. pontjában meghatározott népellenes büntettségben (a nép egyes rétegei ellen irányuló törvények túlzó végrehajtása). Ezért 3 év börtönre ítélte, melyből 2 évet és 10 napot tekintett kitöltöttnek. A NOT-ítélethez Márton Emil bíró különvéleményt írt: e szerint még a NOT-ítélet is túl szigorú volt, és nem állja meg a helyét az idézett paragrafus.⁵⁴ A lapokat persze a tények kevéssé érdekelték. „Zsolt Béla zsidó származású hóhér-parancsnoka a népbíróság előtt” – ezzel a címmel jelent meg a *Világosság*. „Ligeti Ferenc, volt munkásszázadparancsnok [...] Ukrajnában kegyetlenkedett alárendeltjeivel”, szolt egy cikk, persze tisztázva a századparancsnok származását is: „Ligeti Ferenc [...] Ligeti Miklós neves építésmérnök fia, maga is részben zsidó származású.” „A vádirat szerint a félzsidó Ligeti Ferenc Oroszországban [...] a századához beosztott munkaszolgálatosokat kegyetlen bánásmódban részesítette” – így egy újabb lap.⁵⁵

Ligeti leveleiben még egy fontos megjegyzés szerepel: „Egyáltalán érdekes lenne összehasonlítani a vádiratokat. Mikétől értesültem például, hogy Weber halálával hárman vannak megvádolva, és mindhárom esetben a parancskiadó, a kikötés oka és helye más. Másik ilyen hasonló a Bóta esete. Nálam a tárgyaláson a tanúk megesküdték, hogy távozásomig semmi erőszakos haláleset nem történt. Ugyanakkor Bóta azzal van vádolva, hogy kifelé menet egy folyóátkelesnél egy muszt a folyóba lökött, és mikor az ki akart mászni, puskatussal fejbe vágta, úgyhogy az illető a folyóba fulladt. Rendes bíróságon peregyesítéssel gyerekjáték lenne az ilyen vádak hamisságát bizonyítani, de még most is kellő utánajárás árán, az egyes vallomások összehasonlításával igen kellemetlen percek lehetne szerezni a tanúknak.”⁵⁶ Valóban, megéri „összehasonlítani a vallomásokat”, hiszen nemcsak Práger volt „égből pottyant tanú”, hanem több tanú szavahihetősége is kétségesnek tűnik a század többi tagja népbírósági pereinek összevetése után. Az ügyekben kulcsfontosságúnak tűnnek Klein Miklós (Budapest, 1912, kereskedősegéd), Mérő Dénes (Borosjenő, 1912, vállalatvezető) és Práger István (Vác, 1914, cipész) vallomásai.

Botka Márton perében Klein így vallott: „Deutsch Józsefnek lefagyott a lába és nem bírt a menettel menni. Egy emelkedés előtt lehattunk, amikor Bóta őrzővezető és a vádlott elmentek félrevonták Deutscht, és 10 perc múlva a vádlott jelentette a századparancsnoknak, hogy ez is el van intézve.”⁵⁷ Farszky László perében így: „Úgy tudom, hogy Deutsch agyonveretésére is vádlott adott parancsot.”⁵⁸ S végül Sándor Balázs perében így: „Azt mesélték, hogy Deutsch Józsefet Falski [sic!] és Botka őrmesterek vádlott tudtával bevitték az erdőbe, és nélküle jöttek vissza.”⁵⁹ (Hogy miért kellett volna egy szakaszvezető „tudta” egy őrmesternek, a vallomásból nem derült ki). Eközben Botka perében Mérő azt vallotta, hogy „Deutsch Józsefről közvetlen tudomásom nincs. Hanem hallottam, hogy a visszavonulás másik szakaszán a vádlott [Botka] különös kegyetlenséggel bánt Deutsch Józseffel. Bezavarta Deutsch Józsefet az erdőbe, és azután a vádlott az erdőből Deutsch József nélkül tért vissza.”⁶⁰ Farszky László perében pedig már így vallott: „Deutscht agyonverték a keretesek.”⁶¹

A zavart csak fokozza Práger vallomása. Botka perében arról beszélt, hogy „Deutsch József nem tudott a menettel tartani, akinek a kezei, lábai le voltak fagyva. Akik nem bírtak menni, azokat a vádlotték ütötték-verték. Mikor a völgynek egy mélyebb részére, vízmosáshoz értünk, ott a vádlott [Botka] Bóta őrzetővel együtt Deutsch Józsefet az erdőbe bevitték. Ezt a saját szememmel láttam, és azt, amikor a vádlott a századparancsnoknak azt mondta, hallottam, hogy jelentette, ez sem fog már bennünket visszatartani a visszavonulásban, ezt is elintéztük. Másnap egy faluban voltunk, és a vádlottnak saját szájából hallottam, hogy agyonütötte Deót, Deutschnak különben ez volt a neve.”⁶² De Farszky perében így vallott: „Deutschról nem tudok, csak annyit, hogy bevitték az erdőbe, és onnan nem jött vissza.”⁶³ Futólag lehet még utalni rá, hogy Bóta kerethonvéd vádirata szerint Deutsch Józsefet folyóba lökte, és úgy fulladt meg a musz, de ez az ítéletben már az erdőbe vivős történetként szerepelt.⁶⁴

Összefoglalva: Klein szerint Deuschot Bóta és Botka vitték be megölni az erdőbe, vélhetően Ligeti parancsára. Majd Farszky parancsára „verték agyon”. Ugyanakkor Deuschot Farszky és Botka vitték be megölni az erdőbe, vélhetően Sándor Balázs parancsára. Mérő szerint viszont, bár nem tud az ügyről, úgy hallotta, hogy Botka eltűnt Deutschsal az erdőben. Ugyanakkor Deuschot agyonverték a kerethonvédek. S végül Práger szerint Deuschot Botka és Bóta ölte meg, ám ugyanekkor az ügyről semmit nem tud.

A Marschik-gyilkosságot a három tanú közül csak Práger érintette érdemben, de sajnos itt sem bizonyult megbízhatóbb forrásnak. Botka perében Práger arról beszélt, hogy „[...] estefelé a Marschikot, a fejét annyira megverte [Botka], hogy még az orosz asszonyok is felsikoltottak. És még messziről sem tudták ezt nézni. Marschikot feltették egy kocsiára, és egy bizonyos idő, egy fél óra múlva jelentették, hogy Marschik meghalt.”⁶⁵ Ugyanekkor Farszky perében: „A Marsik-üggyel kapcsolatban előadom még: Marsik a tócsa előtt állt. Ekkor vádlott egy lapátot kikapott egy muszos kezéből, és ezzel megütötte. Marsik elesett, de nem halt meg még ekkor. Akkor én elszaladtam onnan.”⁶⁶ A vallo-másból többet nem beszélt Marschikról, így nem derült ki, mikor halt meg, de nyilvánvalónak tűnik, hogy a muszos megöléséről beszélt, hiszen a „Marsik-ügyet” emelgette. Futólag lehet utalni rá, hogy ugyanitt azt állította, hogy Rózsa muszos kikötését Farszky parancsára Botka végezte el: „Rózsa kikötésével kapcsolatban kérdésre előadom még, hogy [...] Botka csinálta a kikötést.”⁶⁷ Sándor Balázs perében viszont ugyanő azt vallotta, hogy „a vádlott egy alkalommal Rózsa nevű munkaszolgálatot kikötött[e]. Ez volt a legsúlyosabb kikötés, amit láttam.”⁶⁸

Nem sikerült abban sem kiegyezni, ki kötötte ki Mérő Dénest. Sándor Balázs perében Práger arról vallott, hogy Sándor kötötte ki Mérőt, ezt ő maga látta: „Egy másik kikötését is a vádlottnak szintúgy láttam. Egy Mérő nevű munkaszolgálatost kötött ki, mert vajat vásárolt egy oroszról. Ez a kikötés nem volt olyan súlyos, mint a Rózsaé, de ez is két óráig tartott, és Mérő többször is elájult.”⁶⁹

Botka perében ugyanő így vallott: „Dr. Mérőt kikötötték, de nem tudták annyira felhúzni, hogy a lába ne érje a földet, s nagyon keveset érte a lába a földet, és a vádlott Mérő lába alól a földet kikaparta.”⁷⁰ Maga Mérő Botka perében nem vallott, de arról beszélt Farszky perében, hogy „engem a Bóta kötött ki. [...] Bóta és a vádlott [Farszky] jelen voltak, Botka kiásta a földet a lábam alól.”⁷¹ Farszky reagált a tanú szavaira, melyből világos, hogy Mérő azt állította, ő adott erre parancsot: „Nem felel meg a valóságnak, hogy én adtam parancsot tanú kikötésére. Botka önként ásta ki a földet tanú lába alól.”⁷² Práger ugyanitt már Farszkyt tette felelőssé Mérő kikötéséért.⁷³

Érdekfeszítő, hogy Mike Sándort, a 101/11. század keretét is népbíróság elé állították, akinek perében ismét előkerült Mérő. Itt azt vallotta, hogy Weber „Andort”, akinek kikötésével Ligetit is vádolták – ám akiről Ligeti tisztázta, hogy nem is az ő századában szolgált –, a vádlott kikötötte.⁷⁴ Mérő vallomására Mike azt reagálta, hogy „a tanút a népbírósági tárgyaláson láttam először, az én századomban ő nem szolgált”.⁷⁵ Valóban elgondolkodtató, hogy akkor Mérő a 101/10. vagy 101/11. században szolgált – elvégre két században nem lehetett egy időben egyszerre. Mivel Mike perét nem vetették össze más perek anyagával, nem tűnt fel az ellentmondás a népbíróságnak, és Mike ítéletében végül az szerepelt, hogy Borzával együtt kikötötte Weber „Andort”.⁷⁶ Weber kikötése kapcsán szükséges rögzíteni még, hogy Borza vádiratában is szerepelt, hogy Weber „Jánost” „saját kezűleg” köztötte ki, majd az ítéletben, hogy Weber „András” kikötését „maga hajtotta végre”.⁷⁷ Ezek szerint tehát Weber Andrást/Jánost/Andort egyszer Mike kötötte ki Borzával, majd Borza „saját kezével”. Futólag említendő, hogy sem a 101/10., sem pedig a 101/11. századoktól nem jelentettek veszteséget Weber vezetéknevvel.⁷⁸

A fentiekből nem azt szükséges megállapítani, hogy a perbe fogott kerethonvédek „ártatlanok” lettek volna, vagy hogy minden munkaszolgálatos tanú „hazudik”. Ilyen fekete-fehér kategóriákkal nem lehet leírni a hazugságok, igazságok és részigazságok, mentségek és vádak, jóindulatú torzítások és rosszindulatú felnagyítások kusza egyvelegét, amelyet ez a néhány népbírósági per anyaga kiad. Önmagában nem probléma, hogy egy cselekmény miatt többeket ítélték el, esetleg több eljárásban (ennek, különösen a meglehetősen sajátos performa, a népbíróság esetében lehetett volna akár tényleges többes elkövetői alakzat esetén is eljárásbeli oka). A probléma, hogy az azonos cselekményre vagy cselekményrészre jogerősen megállapított tényállások egymástól különböznek vagy esetenként egymást kizáróak. A fentiek sokkal inkább a történelem (egy-egy aspektusainak, például a frontszolgálat közben történt politikai erőszak) megismerhetőségének lehetőségei kapcsán vetnek fel kérdéseket. Leírható-e ennyi év után egy megverés, egy eltűnés, egy kikötés, egy gyilkosság története? Elválasztható-e a tanúk vallomása a korszak szellemétől, az eljáró totalitárius (vagy kiforróban levő diktatorikus) hatóságok elvárásaitól és szükségyszerű torzításaitól? A fentiek tükrében nehéz lenne határozottan igenlő választ adni.

Végül Farszky három év kényszermunkát, Sándor tíz év kényszermunkát, Mike tizennégy év kényszermunkát kapott. Borza halálbüntetést kapott, melyet kegyelemből életfogytiglani kényszermunkára változtattak, 1956-ban szabadult. Toronyi, Bóta és Botka halálbüntetést kaptak, az ítéleteket pedig végre is hajtották. Ligetit ügyének kezdete után alig egy héttel kirúgták állásából, két évet töltött előzetesben és egy évet börtönben. A meghurcoltatást sohasem heverte ki teljesen. A gyermekeit szerető férfi élete hátralevő részében úgy jött haza, hogy leült íróasztalához – a bútor háttal állt a szobának –, és csak a hátát mutatta a családnak. „Télen hideg van, nyáron nincs iskola, apám nem beszél” – idézte fel gyermekkorát fia, Miklós.⁷⁹

JEGYZETEK

- 1 Ligeti Ferenc hagyatéka (továbbiakban: LFH).
- 2 LFH
- 3 LFH
- 4 A megjegyzés helyes, valóban Káldi védte Imrédyt és Reményi-Schnellert is. Mint háborús bűnösök ismert védőjével szemben később sajtókampány és kamarai eljárás indult ellene, ezért családjával disszidált.
- 5 LFH
- 6 LFH
- 7 Fái István (Bp. 1913–?) apja földbirtokos, a zsidó származású család egy Abonyi utcai villában lakott, Kertész Endre szerint „a felső tízezerhez tartoztak”. Agrártudományi pályára lépett, 1942-ben hívták be munkaszolgálatra. A 101/10. századnál kivételezett pozícióban volt, munkavezetőként a többi muszos felett állt, apja közbenjárt, hogy jobb elbánásban részesüljön. Az év októberében dezertált századától, és csatlakozott a szovjet partizánokhoz, Kertész szerint fegyvertelen német katonák lemészárlásában is részt vett. A Szovjetunió-beli magyar sajtóba mezőgazdasági cikkeket írt, 1946-tól a Földműves Szövetkezetek Országos Központjának üv. igazgatója. Ő vezette Horthy kenderesi kúriájának átvételét 1946-ban Iliás Ferenc oldalán (a sachsenhauseni tábor nem zsidó túlélője). 1948-tól tartalékos őrnagy a honvédségben, 1951-től az Agrártudományi Egyetem oktatója, 1955-ben az Állami Gazdaságok Minisztériumában termelési igazgatója. 1956-ban megkapta a Munka Érdemrendjét. 1959-ben már Izraelben él. Lásd Open Society Archives 300-40-6. Box 5.; *Új Kelet*, 1961. május 31., 4; Andy Krauss: *Áldozatok és túlélők, 1942–1945*. I–II. köt. Vác, Helfen, 1995, 1. köt., 11–13, 29, 64–69; Budapest Főváros Levéltára (továbbiakban: BFL), XXV.1.a.1.1945.957., 26–27; *Igaz Szó*, 1945. szeptember 28., 2; *Szabad Föld*, 1946. március 17., 4; *Szabad Nép*, 1946. július 4., 5; *Honvédségi Közlöny a Magyar Honvédség számára*, 1948. június 1., 215; *Magyar Nemzet*, 1955. február 9., 6; *Szabad Nép*, 1956. április 27., 6; *Új Kelet*, 1959. szeptember 6., 4.
- 8 Fái István: *Hátországi karcolatok*. Moszkva, 1944, Idegennyelvi, 99.
- 9 Érdekeség, hogy Ligeti apjáról így ír (teljesen tévesen): „apja Ligeti Pál, neves műépítész és képzőművészeti szakíró, egyike a leglelkesebb olasz-fasiszta felfogású zsidó intellektueleknek”. Fái: *Hátországi*, 21. Krauss szerint Ligetit a háború után a népbíróság halálra ítélte, és felakasztották, így fejezte be „dicstelen életét”. Krauss: *Áldozatok*, 1. köt. 14. Utalni lehet még rá, hogy Ligeti Ferencet a Bóta-ügyben hozott ítélet emlegette még „Ligeti Pálként”. BFL, VII.5.e.1949.17492. 116.
- 10 Fái: *Hátországi*, 35, 38, 54, 55, 56, 59, 60.; BFL, XXV.1.a.1.1945.957. 61.; LFH. A két század összevonására lásd Krauss: *Áldozatok*, I. köt., 25.
- 11 Fái: *Hátországi*, 9–10, 76, 78.
- 12 BFL, XXV.1.a.1.1945.2340. 154–163.
- 13 BFL, XXV.1.a.1.1945.2340. 147.
- 14 BFL, XXV.1.a.1.1945.2340. 114.
- 15 BFL, XXV.1.a.1.1945.2340. 30.
- 16 BFL, XXV.1.a.1.1945.957. 8.
- 17 BFL, XXV.1.a.1.1945.957. 10.
- 18 BFL, XXV.1.a.1.1945.957. 19.
- 19 BFL, XXV.1.a.1.1945.957. 77–78.
- 20 BFL, XXV.1.a.1.1945.957. 33.
- 21 1896. évi XXXIII. t. c. 305. §. „Ha a vádlottnak a főtárgyaláson és a megelőző eljárásban tett vallomásai lényegesen eltérők, az elnök őt erre figyelmezteti, az eltérés okát tőle megkérdezi, és ez esetben, valamint akkor is, ha a vádlott egyáltalában nem nyilatkozik, az előbbi

vallomásáról felvett jegyzőkönyvet egészben vagy részben felolvashatja vagy felolvastathatja.”

22 LFH

23 BFL, XXV.1.a.1.1945.957. 51.

24 BFL, XXV.1.a.1.1945.957. 62.

25 BFL, XXV.1.a.1.1945.957. 33–34. Sajátos módon ezt az ítélet idézte is a tényállási részben, mint a vádlott „magatartására jellemző” részletet, dacára annak, hogy a vádiratban nem szerepelt. BFL, XXV.1.a.1.1945.957. 77–78, 80.

26 BFL, XXV.1.a.1.1945.957. 37.

27 BFL, XXV.1.a.1.1945.957. 38–39.

28 BFL, XXV.1.a.1.1945.957. 39–41.

29 LFH

30 1896. évi XXXIII. t. c. 331. §. „A főtárgyalásról semmiség terhe alatt jegyzőkönyv veendő fel, melynek [...] magában kell foglalnia a főtárgyalás menetének és minden lényeges alakiságnak hű leírását [...]”

31 BFL, XXV.1.a.1.1945.477. 150.

32 BFL, XXV.1.a.1.1945.477. 118.

33 BFL, XXV.1.a.1.1945.477. 163.

34 BFL, XXV.1.a.1.1945.477. 65, 106.

35 BFL, XXV.1.a.1.1945.477. 108–109, 113–114.

36 BFL, VII.5.e.1949.17492. 111, 117.

37 BFL, XXV.1.a.1.1945.3075. 87–88, 62–63.

38 BFL, XXV.1.a.1.1945.957. 79.

39 BFL, XXV.1.a.1.1945.957. 25–26.

40 BFL, XXV.1.a.1.1945.957. 50, 60–61.

41 Zsadányi Oszkár: *Mindenki szolgálja. Feljegyzések az oroszországi és ukrajnai munkaszolgálatosok kálváriájáról.* H. n., Magyar Téka, é. n., 68, 143, 94.

42 Zsolt Béla: *Kilenc koffer.* Bp., 1980, Magvető, 162, 194, 177.

43 BFL, XXV.1.a.1.1945.957. 12–17. Parraghit egyes források szerint leváltották, máshol partizánok ölték meg. BFL, XXV.1.a.1.1945.957. 53, 75. Borzára tett megjegyzése érdekfeszítő, hiszen maga Borza eszperantista, baloldali egyén volt. BFL, XXV.1.a.1.1945.3075., 140. Érdekfeszítő részlet, hogy Borzával a *Tolnai Népiújság* 1983-ban fotós interjút közölt eszperantistai tevékenysége okán, s hogy napjainkban nevét emléktábla viseli Dombóváron. *Tolnai Népiújság*, 1983. július 10., 3; *Tolnai Népiújság*, 2006. december 2., 16.

44 LFH

45 LFH

46 BFL, XXV.1.a.1.1945.957. 79–82.

47 BFL, XXV.1.a.1.1945.957. 43.

48 BFL, XXV.1.a.1.1945.957. 113.

49 BFL, XXV.1.a.1.1945.957. 52–53.

50 BFL, XXV.1.a.1.1945.957. 23.

51 BFL, XXV.1.a.1.1945.957. 24.

52 BFL, XXV.1.a.1.1945.957. 51.

53 BFL, XXV.1.a.1.1945.957. 108.

54 BFL, XXV.1.a.1.1945.957. 74–75.

55 *Világosság*, 1945. szeptember 12., 2; *Kis Újság*, 1945. szeptember 2., 7; *Szabadság*, 1945. június 27., 2.

- 56 LFH
- 57 BFL, XXV.1.a.2.1946.4937. 41.
- 58 BFL, VII.5.e.1949.17492. 78.
- 59 BFL, VII.5.e.1950.6888. 44.
- 60 BFL, XXV.1.a.2.1946.4937. 34.
- 61 BFL, VII.5.e.1949.17492. 80.
- 62 BFL, XXV.1.a.2.1946.4937. 40.
- 63 BFL, VII.5.e.1949.17492. 82.
- 64 BFL, VII.5.e.1949.17492. 111, 117.
- 65 BFL, XXV.1.a.2.1946.4937. 40.
- 66 BFL, VII.5.e.1949.17492. 83.
- 67 BFL, VII.5.e.1949.17492. 83.
- 68 BFL, VII.5.e.1950.6888. 54.
- 69 BFL, VII.5.e.1950.6888. 54.
- 70 BFL, XXV.1.a.2.1946.4937. 41.
- 71 BFL, VII.5.e.1949.17492. 80.
- 72 BFL, VII.5.e.1949.17492. 80.
- 73 BFL, VII.5.e.1949.17492. 83.
- 74 BFL, XXV.1.a.1.1945.162. 16–17.
- 75 BFL, XXV.1.a.1.1945.162. 24.
- 76 BFL, XXV.1.a.1.1945.162. 43–45.
- 77 BFL, XXV.1.a.1.1945.3075. 62, 87.
- 78 *Mondjátok el, mi történt! Munkaszolgálat a Don-kanyarban.* Dokumentumok, tanulmányok, elbeszélések, emlékezések. Szerk. Rákos Imre, Verő Gábor. Bp., 2008, Ex Libris, 196–197. A 101/10. századnál a veszteséglista szerint elhunytak: Deckstein Jenő (akna), Ferenczi Miklós (lövés), Horváth Jenő (lövés), Kopolovics Salamon (lövés), Nemes Richárd (lövés) és Nussbaum Pál (lövés). Schön István betegségben hunyt el 1943. február 25-én. A 101/11. századnál veszteség Édes Miklós és Landmann Simon (akna), László Lajos és Pásztor Tibor (lövés). Ez többé-kevésbé egyébként fedi Ligeti verzióját, aki 1942. augusztus 15. és '43. február 12. között volt századparancsnok; ez alatt három muszos hunyt el a századánál partizántámadás következtében.
- 79 A szerző interjúja, 2022. július 22.